

SARICAOĞLU, Mustafa “İbadetler Bağlamında Zâhirî ve Bâtınî Fıkıh: Gazzâlî Örneği”, İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Samsun 2018, Sayı: 5, ss. 6-32.

İBADETLER BAĞLAMINDA ZÂHİRÎ VE BÂTİNÎ FIKIH: GAZZÂLÎ ÖRNEĞİ

Mustafa SARICAOĞLU*

Özet: İslam hukuku içerisinde yerini bulan hükümlerin, zâhirî ve bâtinî olmak üzere iki yönü vardır. Bu ikili ayrım neticesinde; hükümlerin zâhirî yönünü yerine getiren mükellefler, dünyada İslami kurallara uygun hareket etmiş sayılmakta ve Müslümanlara gösterilmesi gereken hak ve muâmeleleri elde etmiş olmaktadır. Zâhirî yönünü aksatmamak kaydıyla hükümlerin edâsı sırasında; huşû, kalp huzuru, takvâ, niyet, ihlâs, tevekkül gibi kalpte olması gereken bâtinî anlamların bulunması, bu hükümleri durağanlıktan, donukluktan ve samimiyetsizlikten koruyarak mükellefleri asıl gaye sayılan ahiret saadetine ulaştırmaktadır. Bu makalede, birçok alim tarafından “zâhir ve bâtin ilimlerini barıştıran” kişi olarak tanıtilen Gazzâlî’ye göre, ibadetlerin edâsı esnasında bulunması gereken zâhirî şartların dışında, kişide bulunması gereken bâtinî hallerin neler olduğu ve bu bâtinî hallerin ibadetlere ne gibi anlamlar kattığı örnekleriyle birlikte açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh-ı Zâhir, Fıkıh-ı Bâtın, Gazzâlî, İbadet, Tasavvuf

6

Ostensible and Esoteric Fiqh in Terms of Worships: Gazzali as a Sample

Abstract : The commands in Islamic law have two aspects : Ostensible and esoteric. As a result of this dual variation those who conduct the ostensible aspects of the commands are regarded as to have fulfilled their responsibilities within the world time accordingly and deserve the rights and practices that of Muslims. During the conductions of the command inclusion of the esoteric aspects in the heart like Hushu, the peace of heart, taqwa, niyyah, ikhlas, tawaqul providing not neglecting the ostensible aspects takes to the bliss of here after –the real goal- by protecting these commands from stability, dulness and insincerity. In this article; apart from ostensible conditions of worships during their fullfilments Gazzali’s views of the esoteric points in the worship and what they add to the worships have been tried to be explained.

Key Words: Ostensible Fiqh, Esoteric Fiqh, Gazzâlî, Worship, Mysticism

* Diyanet İşleri Başkanlığı Vaiz, İslam Hukuku Anabilim Dalı, oflu_sarica@hotmail.com

Giriş

Gazzâlî, Hicri 450 (1058) yılında bugün Meşhed ismiyle bilinen Tûs¹ şehrinde dünyaya gelmiştir. Hücetü'l-İslâm, Zeynü'd-din, Müceddid ve İmam gibi lakaplarla İslam dünyasında tanınan Gazzâlî'nin asıl adı Muhammed olup tam ismi, kaynaklarda Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî şeklinde geçmektedir.²

İlk öğrenimini tamamladıktan sonra, 465/1073 yılında Ahmed b. Muhammed er-Râzkânî'den (Râzekânî) Tûs şehrinde fıkıh dersleri alarak ileri düzeyde ilmî çalışmalara başlamış olan Gazzâlî, daha sonra Cürcân³ şehrine giderek Ebül-Kâsım İsmâil b. Mes'ade el-İsmâilî'den (ö. 487/1094) beş yıl boyunca fıkıh ve hadis dersleri almıştır.⁴

Gazzâlî'nin ilmi hayatında önemli merkezlerden biri de ilim adamlarının, edebiyatçıların ve dönemin aydınlarının toplanma yeri olarak bilinen Nizâmülmülk'ün konağına müdavim olmasıdır. Nizâmülmülk⁵

¹Tûs, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir tarafından hicri 29 (650) yılında fethedilmiştir. Bugün tarihî Tûs şehri diye bilinen yer İran'ın Meşhed şehrinin yaklaşık 25 kilometre kuzey batısında bulunmaktadır. Bkz. Kurtuluş, Rıza, "Tûs", *DİA*, XXXXI, 431-432.

²Bayraktar, Mehmet, *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazzâlî*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları İlmî Eserler-143, 2013, 7; Çağrıncı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 489-490.

³Hazar denizinin güneydoğu kıyısından itibaren Mâzenderan bölgesinin doğu kısmını teşkil eden Cürcân, orta çağ coğrafyacıları tarafından kimi yerde Taberistan kimi yerde ise Horasan sınırları içerisinde gösterilmiştir. Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında cizyeye bağlanan Cürcân şehri ancak Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik zamanında tam anlamıyla Müslüman şehri olmuştur. Bu aşamadan sonra Cürcân İslam tarihinde hadis, fıkıh, tefsir ve diğer İslami ilimler alanlarında yetiştirdiği meşhur ilim adamlarıyla adından söz ettirmiştir. Bkz. Kurtuluş, Rıza, "Cürcân", *DİA*, VIII, 131.

⁴Çağrıncı, "Gazzâlî", *DİA*, c. 13, 490-494.

⁵Büyük Selçuklu Devletinin veziri ve Orta çağ İslam dünyasının en başarılı devlet adamlarından biri olan vezir Nizâmülmülk, Horasan'ın Tûs şehrinde 408/1018 yılında doğdu. Tam adı kaynaklarda Ebu Ali Kıvâmü'd-Dîn Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî (ö. 485/1092) şeklinde geçer. Nizâmülmülk'ün İslam eğitimi tarihinde de önemli bir yeri vardır. Tarihte medrese açan ilk vezir olarak geçen Nizâmülmülk, başta Bağdat olmak üzere birçok İslam şehrine kendi adına nisbet edilen Nizâmiyye medreseleri açmış, Şîî-bâtînî düşünce akımlarına karşı en etkili âlimler bu medreselerde yetişmiştir. Bunun yanında Nizâmülmülk'ü günümüze taşıyan eserlerinin başında; devlet idaresi ve teşkilatı ile ilgili yazmış olduğu *Siyasetnâme* (*Siyerü'l-Mülük*) bulunmaktadır. Bkz: Özeydin, Abdülkerim, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196.

tarafından ilgiyle karşılanan Gazzâlî, burada geçirdiği altı yıl içerisinde sahasında uzman âlimler ile buluşma ve tartışma, fikir sahiplerinden faydalanma, yaptığı ilmî tartışmalarla ününü artırma ve birçok dost edinme imkânı bulmuştur.⁶

Burada geçirdiği altı yılın ardından 484/1091 yılında Bağdat Nizâmiye medresesi müderrisliğine atanması hususunda resmi buyruk alan Gazzâlî, bu emre uyarak talebe yetiştirmeye başlamıştır. Nitekim *Ta'lika* ve *el-Menhûl* dışında aralarında *el-Basît*, *el-Vasît*, *el-Vecîz*, *Şifâ'ül-galîl*, *Tehâfütü'l-Felâsife*, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* gibi sahalarda çok önemli yerleri bulunan yaklaşık yirmi beş eseri Nizâmiye medresesinden ayrılmadan önce yazdığı bilinmektedir.⁷

Gazzâlî, ilm-i yakîn arayışı olarak tanımladığı ilmî çalışmalarını dört başlık altında değerlendirmekte ve en son araştırdığı tasavvufun, dünya ve ahirette fayda vermesi bakımından vardığı en iyi ve en güvenilir yol olduğunu vurgulamaktadır. O, ilk olarak görüş ve nazariye sahibi olduklarını savunan kelâmçıların kelâm ilmini, ikinci olarak mantığa ve kesin delile (burhana) dayandıklarını iddia eden felsefecilerin yolunu, üçüncü olarak saf gerçeği yalnızca hatasız imamdan öğrendiklerini iddia edenlerin (bâtnîler) öğrenim metodunu, dördüncü olarak da sûflerin yolunu incelemiştir.⁸

Gazzâlî'nin ilm-i zâhir ile ilm-i bâtını kaynaştırma çabası, sadece hayatının son kısmında değil bilakis tasavvufa yönelmesinden itibaren başlamıştır. Bu ilimleri kaynaştırma çabasının en somut örneği, başta tasavvuf ve fıkıh olmak üzere ahlak ve kelim gibi ilimlere amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, adlı eseridir. Gazzâlî, bu eseri kaleme almasındaki sebepleri açıklarken; selef-i sâlihînin tatbik ettikleri ahiret yolu olan ilmin insanlar arasında değersiz hale geldiğini, insanların ilmi, vaizlerin süslü sözlerinden veya kadıların fetvalarından ibaret saymalarına karşı Peygamber efendimizin katında

⁶ Uludağ, Süleyman, *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazzâlî*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları İlmî Eserler-143, 2013, 68.

⁷ Abdulhalim Mahmud, *el-Munkızu Mine'd Delal ve Tasavvufî İncelemeler*, (şerh), (çev. Salih Uçan), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014, 81; Çağrıncı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 491; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 396.

⁸ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkızu Mine'd Delâl ve Tercümesi*, (çev. Salih Uçan), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014, 99-100.

faydalı olan ilimleri anlatmak ve ilk imamların yollarını açıklamak üzere yazdığını ifade etmektedir.⁹

İslam düşünce sisteminde önemli bir yeri olan Gazzâlî, muamele¹⁰ ilmi ile ilgili yazdığı bu eserde kendisinden önceki âlimlerin izlemediği bir yol takip etmiş, azalar ile alakalı (ilm-i zâhir) ilimleri incelerken “ondan ayrılması mümkün olmayan” kalbî ilimlere (ilm-i bâtın) de yer vermiştir.

Fıkıh-ı Zâhir ve Fıkıh-ı Bâtın

İslam şeriatında, âyet ve hadislerden bize intikal eden İslamî ilkelerin, iki kısımda mütalaa edildiğini görmekteyiz. Birincisi; “rivâyet ve tedvin yönünden hadis ilmi altına girenler” ile “istinbât ve istihraç yönünden fıkıh ilmi altına girenler” şeklinde bilinen, muhaddis ve fakihlerin ümmet için meydana getirdikleri “fıkıh-ı zâhir” diye ifade edilen İslam’ın hey’et ve ef’alden (duyu organlarına hitap eden iş ve hareketler) oluşan kısmıdır. İkincisi; bu hey’et ve ef’al’in meydana getirilişi sırasında, hey’et ve ef’al ile beraber var olması gereken, “fıkıh-ı bâtın” ismini taşıyan bir kısım batınî hallerdir.¹¹

Her iki kısma örnek vermemiz gerekirse; namaz ibadetini göz önüne aldığımızda, namazdaki kıyam, rükû, tilavet, tesbih gibi birçok eylemin incelemesini yapan ilim “fıkıh-ı zâhir” diye isimlendirilmektedir. Bu namaz esnasında, ihlâs ve huşû gibi amelleri sâlih yapan, ibadetlere ruh kazandıran ve ibadetleri kemâle erdirecek olan kalbe ait fiileri inceleyen ilim de “fıkıh-ı bâtın” ilmidir.¹²

⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, (çev. Ahmed Serdaroglu), İstanbul: Bedir yayınevi, 1974, I, 3-8.

¹⁰ Gazzâlî, kendisiyle ahirete yönelmenin mümkün olduğu ilimleri iki kısımda mütalaa etmektedir. Birincisi muamele ilmi ikincisi ise kitaplarda açıklanmasına müsaade edilmeyen mükâşefe ilmidir. Muamele ilmi ise ilmi zahir (azalar ile alakalı ilimler) âdetlerle ve ibadetlerle alakalı olanlar diye ikiye ayrılırken; ilmi bâtın (kalbî ilimler) da mahmûd ve mezmûm olmak üzere ikiye ayrılır. Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, adlı eserinde muamele ilminin bu dört unsurunu işlemiştir. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 6-7.

¹¹ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 250; en-Nedvî, Abdul- Bârî; *Kur’an ve Sünnet Işığında Tasavvuf ve Hayat*, (çev. Mustafa Ateş), İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1996, 13.

¹² Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 54; en-Nedvî, *Kur’an ve Sünnet Işığında Tasavvuf ve Hayat*, 13- 14; Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 46.

Gazzâlî'nin "zâhir" ve "bâtın" kavramlarına bakışı, Gazzâlî'ye göre bu iki ilim dalının aynı amaca hizmet eden ilim dalları olduğunun tespiti niteliğindedir. Gazzâlî, hakikat ve şeriat başlığı altında incelediği zâhir ve bâtının aynı amaç doğrultusunda olduğunu, bunların birbirini nakz etmesinin imkânsız olduğunu, makbul ilimlerin hafî ve celî kısımlara ayrıldığını basiret sahibi insanların inkâr edemeyeceğini, bu gerçeği ancak ilâhî marifet yoksunu kişilerin veya ilimlerin neticesine varamayan kimselerin inkâr edebileceğini savunmaktadır.¹³

Gazzâlî, genel olarak benimsenen; "insanların yaptığı işlerin hukuki sonucunu bilmek" veya "hukuki sonuçlara ictihat ederek ulaşmak" şeklindeki fıkıh tariflerini eksik ve yetersiz görmektedir. Gazzâlî, "fıkıh" kelimesinin yaşadığı anlam kaymasını açıklarken; fıkıhın, hükümlerdeki illetlerin inceliğini anlamaya, fûru-ı fıkıhın içindeki garîb meseleleri bilmeye, bunlar hakkında uzun uzadıya konuşmaya ve bu konularda yazılanları ezberlenmeye hasır edildiğini belirtmektedir. Gazzâlî, yalnızca bu ilimlerle meşgul olan kişiye "fakih" denildiğini, fıkıhı bu gibi zâhirî manalara indirgeyip bâtinî manalardan soyutlamanın onu anlamamaktan ileri geldiğini ifade etmektedir.¹⁴

Gazzâlî, fıkıhı "İslam'ın ilk yıllarında olduğu gibi" ahirete yönelik bir çabanın olmazsa olmazı ve nefsin hallerini bilmenin yolu olarak görmenin yanında bu ilmin dinin tamamını kapsayan (iman, ahlak, ibadet ve muamelat) konuları içeren bir karşılığa sahip olduğunu,¹⁵ İslam alimlerinde, ilk dönem müçtehitlerinde olduğu gibi haşyet, huşû', tevâzû, güzel ahlak ve zühdün de bulunması gerektiğini, bunlar kendisinde bulunmayan âlimin "ahiret âlimi" olamayacağını âyetlerden deliller getirerek açıklamakta, bu özellikleri olmayan kimselere ise fakih demenin yanlış olduğunu savunmaktadır.¹⁶

Gazzâlî'nin buraya kadar anlattığımız zâhir ve bâtin hakkındaki görüşlerini ana hatlarıyla inceledikten sonra, Gazzâlî'nin fikhî çözümleme yaparken ön planda tuttuğu fikh-ı bâtin anlayışının şu temellere dayandığını söyleyebiliriz: Yapılan fiillerin batınî manaya göre (niyet, ihlâs, huşû, sıdk vb.) değer kazanacağı birçok âyet ve hadiste zikredilmiştir.¹⁷ Bunun için

¹³ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 250.

¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 83.

¹⁵ Ak, Ayhan, *İslâm Hukuk Felsefesi (Köken ve Uyum Odaklı Analiz)*, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2014, 77.

¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 195-196.

¹⁷ Bkz. Mü'minun 23/1, 2; Tâhâ 20/13; Nisâ 4/142; Mâûn 107/4, 5; Buhârî, "Bed'ü'l- vahy", 1; Tirmizî, "Zühd", 4.

yapılan işin görünen yönünün (zâhir) yanı sıra, iç âlemlerle (batın) ilgili yönünün de dikkate alınması gereklidir. Hz. Peygamber'in ahlakiyle ahlâklanmaya çağıran, o ahlaka ulaşan yolları anlatan, bu hedef doğrultusunda çalışacak olanlara rehberlik eden, her türlü felsefî tartışmanın dışında kalan, gaye değil vasıta olarak kabul edilen, cesede göre ruh ne ise, şeriatın zâhirine göre aynı konuma sahip olan fıkıh-ı bâtın anlayışı her müslüman için gereklidir.¹⁸

Gazzâlî'ye göre zâhir ulemâsını, bâtınî mânâlar konusunda çekimser olmaya sevk eden şey, kendi görüşlerini zâhirin alternatifi olarak gören, zâhiri asla kabul etmeyen ve tevil hususunda aşırıya giden *Bâtınîlik*¹⁹ ekolü mensuplarının tutumlarıdır. Gerek tasavvufta gerekse hükümlerin manevi yönü/iç yüzü mesabesindeki bâtın anlayışında, zikredilen fırkanın batıl anlayışlarıyla herhangi bir alaka yoktur.²⁰

Gazzâlinin Fıkıh-ı Zâhir ve Fıkıh-ı Bâtın Anlayışının İbadetlere Etkisi

Namaz

Gazzâlî, ibadetler içerisinde en değerli ibadet olarak gördüğü namazın sadece şekil içerikli ve bilinçten yoksun hareketlerden ibaret

¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 250-263; Afîfî, Ebul A'lâ, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, 36-38; Köksal, İsmail, "Tasavvuf", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, 1999, 104.

¹⁹ Bâtınîlik veya Bâtınîye ismiyle meşhur olan bu akımın Cafer-i Sadık ve oğlu İsmail ile başladığını söyleyenler olsa da Ehl-i sünnet ve Mu'tezili âlimlere göre bu fırkanın Yahudîlik, Sâbilik ve Yeni Eflâtunculuk gibi felsefî akımlara dayandığını söylemişlerdir. Bâtınîyenin görüşleri âyet ve hadislerin bâtıl yorumlarına dayanır. Peygamberlerin Allah'tan vahiy aldıklarını reddederler. Ahirete inanmazlar, ölenlerin toprağa döndüğüne ve ruhlarının başkalarında yaşadığına inanırlar. Cennetin manasının dünyada rahat yaşamak, cehennem ise dünyada sıkıntı çekmek olduğuna îman ederler. Bunun yanında birçok ibadeti de bâtıl olarak tevil etmektedirler. Abdest almayı, zâhir ehlinin bilgisizliğini gidermekle, namaz kılmayı imam ve yardımcılara itaat etmekle, oruç tutmayı imamın sırrını korumakla, zekât vermeyi mezheplerindekileri bilgilendirmekle, hacca gitmeyi imamı ziyaret etmekle, zina etmeyi sırları başkalarına yaymakla tevil ederler. Bâtınîye fırkası bu ve benzeri görüşleriyle İslam dışı fırkalardan sayılmıştır. Görüldüğü üzere bu akımda var olan bâtın anlayışıyla tasavvuftaki bâtın anlayışının herhangi benzerliği dahi mevcut değildir. Bkz. Karagöz, İsmail, vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 58; Avni, İlhan, "Bâtınîye", *DİA*, V, 190-194

²⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 260-263; Köksal, "Tasavvuf", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 92.

olmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, kişi namazda zâhirî şartları yerine getirilmekle beraber namaza içtenlik, ihlâs ve ruh katan bâtinî hallere de riayet ederek namazını huşû ile eda etmelidir. O, huşûnun namazda elde edilmesini huzuru kalp,²¹ tefehhüm,²² ta'zim,²³ heybet,²⁴ recâ/ümit²⁵ ve hayâ²⁶ gibi bâtinî vasıfların namaz esnasında kişide olmasına bağlamaktadır.

Gazzâlî, kalbe ait bu halleri açıkladıktan sonra insanların bunları, namazlarında uygulama bakımından iki kısma ayrıldığını ifade etmektedir. Birinci kısmın kalbe ait bu hallere hiç kıymet vermeyenler olduğunu, ikinci kısmın ise kalp huzurunu ve huşûyu sağlayan bu hallere riayet etmekle namazın lezzetini aldıklarını zikretmektedir. O, ahirette asıl fayda veren halin vücudun hareketlerinin olmadığını bunun aksine kalbin amelleri olduğunu, bundan dolayı bu hallere uymanın insanlara ahirette fayda vereceğini beyan ederek herbir zâhirî şartın yanında o şartın içerdiği bâtinî manaları da açıklamaktadır.²⁷

Gazzâlî, namazın zâhirî şartlarından olan temizlik, setri avret, istikbali kible, niyet ve iftitah tekbirini sadece namazın kılınışı için gerekli olan zâhirî şartlar olarak görmeyip her birisinin namaza başlamadan önce kalbi namaza

²¹ Huzûr-u kalb, namaz kılanın sadece okuduğu şeyi düşünmesi, namaz dışındaki her şeyle alakayı kesmesi, okuduğu Kurân'a kalbini bağlaması ve sözleriyle namaz fiillerinin birleşmesinden ibarettir. Gazzâlî, Nîsa suresindeki "Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın." âyetinden sadece içki içenlerin değil bilakis dünya düşünce ve vesveselerine dalıp ne okuduğunun farkında olmayanların da kast edildiğini ifade etmektedir. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 435-436.

²² Tefehhüm, namazda okuduğunu anlamak, söylediği şeylerin manasını düşünmek demektir. Gazzâlî, tefehhüm sayesinde; namazın insanları kötülükten alıkoyduğunu, tefehhüm olmayan namazın kişiyi bu amaca ulaştıramayacağını, kişilerin bu tefehhüm sayesinde okudukları şeylerden derin manalar çıkarabileceklerini vurgulamaktadır. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 441-442.

²³ Ta'zim, Allah'a (c.c) saygı manasında olup kişinin namaz esnasında bu hale ulaşmasını, onun büyüklük ve ululuğunu bilmekten, kendisinin ise hakîr ve zelîl olarak onun emrinde olan bir kul olduğu bilincinden kaynaklanmaktadır. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 442.

²⁴ Heybet, tâzim neticesinde saygıdan ileri gelen bir korku/çekinme hali olup bu vasfın, insanların bir yırtıcıdan korkmasıyla kıyas edilmemesi gereklidir. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 441-443.

²⁵ Reça; kişinin, namaz kılanlara vaat edilen mükâfatların kesinlikle kendisine ulaşacağına olan inançtan doğan ümit halidir. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 443.

²⁶ Hayâ, ibadetteki eksiklerin bilinmesinden, ihlâsın azlığından, kalbin kirli olması gibi vasıflardan utanma neticesinde meydana gelen manevî bir haldir.

²⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 444.

hazır etmek ve namaz öncesi kalp huzurunu sağlama gibi bâtinî işlevlerinin olduğunu söylemektedir.

Gazzâlî, “temizlik imânın yarısıdır.”²⁸ hadisinden yola çıkarak temizliğin zâhir ve bâtin yönü olduğunu beyan ederek su ile yapılan temizlikten beden temizliği yanında kalp temizliğinin de kast edildiğini vurgulamaktadır. Temizliğin dört mertebesi olduğunu söyleyen Gazzâlî, ilk sıraya aldığı hadesten temizlikten sonra sırasıyla; azaları gûnahtan temizlemeyi, kalbi kötü huy ve sevilmeyen hasletlerden temizlemeyi ve kalbi Allah’ın dışındaki her şeyden temizlemeyi zikretmektedir. O, abdest alan kişinin insanların gördüğü yerleri temizlediğini düşünerek, kalbinde kötü huylar varken, Allah’ın huzuruna çıkmaktan hayâ etmesi ve kalbî temizliğin zâhir temizlikten daha elzem olduğunu bilmesi gerektiğini açıklamaktadır.²⁹

Gazzâlî, istikbâl-i kiblenin zâhirî manasının; yönünü diğer yönlerden ayırıp Kâbe’ye çevirmek olduğunu, namazın bu şartından asıl kast edilenin ise, kalbin mâsivadan temizlenerek Allah’a (c.c) yönelmesi olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî’ye göre kişinin namazda Kâbe’ye yönelmesi, ona kalbini isyandan kurtarıp muayyen bir cihet olan Allah’a yönelmesini sağlamaktadır. Çünkü azaların başıboş hareketleri neticesinde kalbin onların istediği tarafa yönelmesi insan tabiatının bir gereğidir. Bu ise tıpkı Kâbe’ye yönelirken diğer cihetlerden yüz çevirmek gerekli olduğu gibi, Allah’a yönelmek için de, kalbin onun dışındaki şeylerden alakasını kesmesiyle mümkündür.³⁰

Gazzâlî, niyeti değerlendirirken kişinin kılacağı namazın eda mı kaza mı olduğunu, hangi vaktin hangi namazını kıldığını belirtmesinin elzem olduğunu vurguladıktan sonra, kalbin niyete müdahil olmasını; “kişinin ilahî huzurda bulunduğu farkına varması ve bu farkındalık sayesinde kime niçin müinacatta bulunduğu kavraması” diye açıklamaktadır. O, niyetin zâhirî tarafının yanında bu bâtinî içeriğe sahip olmasının mükemmel bir namaza sevk eden ana etkenlerden olduğunu belirtmektedir.³¹

²⁸ Müslim, “Taharet”, 1; Ahmet b. Hanbel, Müsned, 5, 342, 344.

²⁹ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 362- 363, 448.

³⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 449.

³¹ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 420, 451.

“Allah her şeyden büyüktür” sözüyle namaza başlanacağını ifade eden Gazzâlî, kişinin tekbir getirirken dilinin söylediğini kalbinden tasdik etmesi gerektiğini belirtmektedir. Gazzâlî, bâtinî tarafı eksik olan tekbiri anlatırken; münafıkların amelleriyle örtüşmeyen sözlerinden örnekler vererek kalbinden büyüklüğü Allah’a ait kılmayıp ululuk hususunda ona eş koşan birisinin “Allah her şeyden büyüktür” demesiyle “sen peygambersin” dediği halde Allah’ın şahadetini tekzip ettiği kimseler arasında bir fark olmadığına ve bu sözün kuru bir söz olarak kalacağına işaret etmiştir.³²

Gazzâlî’ye göre namazda zikir ve kıraât; Allah’a (c.c) münâcat manasındadır. Kişinin ne söylediğini bilmeden bir şeyler zikretmesinin ise münâcat yerine geçmeyeceğini, “bizi doğru yola ulaştır”³³ derken bunun alışkanlıkla dilden çıkmasına zikir ve kıraât denmeyeceğini, “rüyada bir şeyler sayıklamak” yerine koyarak örneklendirmektedir. Nasıl ki, birine teşekkür etmeyi arzulayan kişi rüyasında bu teşekkürü sayıklarsa, teşekkür edilen kişi bunu duysa bile bu teşekkür yerine geçmiyorsa; alışkanlık olarak okunan âyetlerin de kıraât yerine geçmesinin mümkün olmayacağını söylemektedir. “Şüphesiz kıraât ve zikirden kast edilen şey, Allah’a (c.c) hamdetmek, onu övmek, ona yalvarmak ve dua etmektir. Bunu yaparken onu muhatap almak ve ona yönelmek gereklidir. Kalbi gaflet ile dolu ne söylediğini bilmeyen birinin bu amaçlardan ne kadar uzak olduğu ise aşikârdır.” demek suretiyle zikir ve kıraâtin huşû ile bağlantısına dikkat çekmiştir.³⁴

Kişinin namazda sükûnet ile ayakta durmasının, kalbin mâsivadan ayrılarak Allah’ın (c.c.) huzurunda olma bilincinden kaynaklandığını ifade eden Gazzâlî, kıyam esnasında kişinin gözünü sağa sola bakmaktan koruması gerektiği gibi, kalbini de namaz dışındaki şeylerden koruması gerektiği görüşündedir. Şâyet aklına huzuru ve huşûyu zedeleyen şeyler gelecek olursa, en kıymetli organı olan başını eğmeli ve huzuru ilahîde aynı şekilde kıyamda bulunacağını hatırına getirmelidir. Gazzâlî, bu görüşüyle namaz esnasında huşûyu elde etmek amacıyla zâhirî birtakım hareketler yaparak namaz kılan kişinin, namazdan asıl kast edilen, “kalbin manevî olarak Allah’ın huzurunda olma” bilincine ulaşabileceğine işaret etmektedir.³⁵

³² Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 451-452.

³³ Fatıha 1/6.

³⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 437-438.

³⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 450, 456-457.

Gazzâlî, namaz esnasında Şafîî mezhebine göre rükû ve secdenin nasıl yapılacağı ve buralarda nelerin okunacağına dair fikhî birtakım hükümleri belirttikten sonra, bu iki önemli rüknün bâtinî yönünü ilgilendiren hususlarını anlatmaya çalışmıştır. Secdeyi kulun Allah'a (c.c) en yakın olduğu an olarak nitelendirmekte ve "secde et ve yaklaş"³⁶ âyetinde olduğu gibi secde etmedeki asıl maksadın, Allah'a yaklaşmak olduğunu ifade etmektedir. Buradan yola çıkarak rükû ve secdenin tâzim manasında olduğunu söyleyen Gazzâlî, bu tâzimin kişinin iradesi ile gerçekleşeceğini ve irade dışında sadece beden hareketi ile tâzimin varlığına hükmedilecek olsa putların önünde farkına varmadan secde eden kimsenin kâfir sayılması gerektiğini beyan etmektedir. Nasıl ki bu bilinçsiz davranış tâzim sayılmıyorsa; namaz gibi ibadetlerin en yücesi, imanla küfrü ayıran ve dinin direği sayılan bu ibadette, "alışkanlık haline gelen rükû ve secdenin" de asıl gaye olan tâzimi içermemesi sebebiyle, bu şekilde kılınan namazdan ahirette bir karşılık beklemenin hoş bir şey olmadığını belirtmiştir.³⁷

Gazzâlî'ye göre namaz kılan bir kişi teşehhüd için oturduğunda; tahiyat duasının manasından olan mülk, temizlik, ahlak ve salâvatın Allah'a ait ve ona mahsus şeyler olduğunu kalbinden geçirerek dili ile kalbinden geçirdiği bu mefhumu tasrih etmesi gerektiğini ifade etmektedir. O, kişinin dua esnasında Hz. Peygamber'i kalbinden geçirerek ona selam vermesi gerektiğini, kalbinden böyle geçiren kimseye Resulullah'ın (s.a.s) daha mükemmel bir şekilde karşılık vereceğini açıklamıştır. "Salli ve barik" dualarını okuduktan sonra eserlerde belirtilen duaların okunması gerektiğini ve selam verirken hazırda bulunan kimseler ile meleklerle niyet etmenin gerekliliğini izah eden Gazzâlî, bu şekilde zâhirî hareketlerin yanında bâtinî hallerin de namazın kâmil manada edasına olan etkilerini vurgulamıştır.³⁸

Gazzâlî, huşulu bir namazda bulunması gereken zahir ve batın hükümleri detaylı bir şekilde anlattıktan ve sahâbe ile bazı âlimlerin hayatlarından örnekler verdikten sonra huşûnun namazın tamamında bulunması gerektiğini belirtmektedir. Gazzâlî, namazda kalp huzuru ve huşûya sahip olmayan kimsenin kıldığı namazın bozulma tehlikesiyle karşı

³⁶ Alak 96/19.

³⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 459-460.

³⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 458-459.

karşıya olduğunu ifade ederek namazın her anında zikredilen kalp huzuru ve huşûyu yakalamanın da zor olduğunu belirtmiştir. Bunu yapabilen insanların çok sınırlı olduğunu zikreden Gazzâlî, ideal olanın huşûyu gerçekleştirmek olduğunu, ancak fetvâ makamında olan kimselerin namazın her anında huşûyu şart koşmalarının veya huşûyu tümüyle iptal etmelerinin doğru olmayacağını açıklamaktadır.³⁹

Gazzâlî, kalp huzuru ve huşûdan yoksun bir namazın bozulma tehlikesiyle karşı karşıya olmasından ötürü namazı ifsat etmemek için kişinin namaz kılariken bir an bile olsa kalp huzuru ve huşûya sahip olması gerektiğini ifade etmektedir. Namazın başından sonuna kadar bu vasıfların bulunmasının en makbul ibadet şekli olduğunu belirten Gazzâlî, bu vasıfların namazın başında iftitah tekbiri alırken kişide bulunmasının ise namazın sıhhati için yeterli olduğunu belirtmiştir.

Zekât

Gazzâlî, zekât vermenin zâhirî şartları olduğu gibi; bâtinî âdâb ve şartlarının da olduğunu, bu şartların olmaması veya eksik olmasının ibadetin zâhirî şartlarındaki eksiklik gibi ibadeti ifsada kadar götürdüğünü beyan etmektedir. Gazzâlî, zekâta niyet, farziyet terettüp ettiği anda hemen ödeme, zekâtın bedelen değil aynen ödenmesi, zekâtın bulunduğu belde dışına çıkarılmaması ve zekâtın sekiz sınıf arasında taksimi gibi zâhiri şartların gözetilmesinin zekât veren her Müslüman'a farz olduğunu açıklamaktadır.⁴⁰

Zekâtın Bâtinî Şartları

Gazzâlî, zekât verecek olan kimsede bulunması gereken manevî hallerden bahsederken; zekâtın vücûbunun, bedeni ibadetlerden olmadığı halde İslam'ın en temel esaslarından biri kabul edilmesinin ve zekât ile imtihan olmanın hikmetlerinin bilinmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Gazzâlî'ye göre kişinin bu hikmetleri kavrayabilmesi, kalbinde Allah'ın (c.c) sevgisinden başka sevginin bulunmamasına, nefsini cimrilikten temizlemesine ve Allah'ın vermiş olduğu nimetlere karşı ona teşekkür etmesine bağlıdır.⁴¹

³⁹ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 439.

⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 587.

⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 590-593.

Bu sevgiye sahip olup, cennet karşılığında malını ve nefsinin satanlar ile mallarını Allah (c.c) yolunda infak etmeyenler arasında büyük farklar olduğunu beyan eden Gazzâlî, bu görüşünü temellendirirken mal infak etme bakımından insanların bu sevgi derecesine göre üç kısma ayrıldığını belirtmiştir. En üstün seviyede bu sevgiyi yaşayanların Ebu Bekir Sıddık (r.a) gibi malının tamamını infak etme arzusunda olduklarını, bu gibi insanların mallarına zekâtın borç olarak terettüp etmesini beklemeden tamamını infak ederek kalplerindeki Allah (c.c) sevgisini izhar eden kimseler olduğunu açıklamaktadır.⁴²

Gazzâlî, mal infak etme bakımından ikinci grupta değerlendirdiği kimselerin, servet sahibi olduktan sonra sadece zekât vermekle yetinmeyen, bunun yanında pek çok hayır ve sadaka işlerinde koşan insanlar olduğunu, bu kısma giren kimselerin üçüncü kısımdakilerden daha faziletli olduğunu tabiin büyüklerinden örnekler vererek vurgulamaktadır. Üçüncü kısımda yer alan müslümanların sadece zekât yükümlülüğünü yerine getirmekle yetindiklerini, bu kimselerin birinci ve ikinci kısımdakilerin aksine ahiret sevgisinden uzak ve dünyaya meyilli olduklarını ifade etmektedir.⁴³

Gazzâlî'nin zekâtın bâtinî yönlerinden biri olarak değerlendirdiği diğer bir husus ise, zekâtı vaktinde ödemeye ilgilidir. Zekâtını ödemek isteyen kimsenin iç âleminde bununla ilgili bir değerlendirme yapmasını; zekâtını hemen vermesinin emre uyma ve fakirin hakkını ödeme anlamı taşıdığını, zekâtını hemen vermeme arzusunun şeytandan gelen bir vesvese olduğunu düşünerek kişinin, farziyetin terettüp ettiği ilk anda ödemeye niyet etmesi gerektiğini söylemektedir. O, bâtinî âleminde zekâtın hemen verilmesine karar veren kimsenin zekâtını ödemek için Muharrem, Ramazan ve Zilhicce ayları gibi hürmete şayan aylarda zekâtını ödemesinin daha güzel olacağını dile getirmektedir.⁴⁴

Zekât İbadetini Zedeleyen Bâtînî Haller

Gazzâlî, zekâtın hemen ödenmesi ve hürmete şayan aylarda ödenmesini zikrettikten sonra zekâtı veren kimselerde bulunan ve zekâtı zedeleyecek kadar tehlikeli gördüğü bazı manevî hastalıklara değinmiştir.

⁴² Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 591.

⁴³ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 593.

⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 593.

İlk olarak kalpte zekât verme anında riyânın bulunmaması gerektiğine dikkat çeken Gazzâlî, bu hastalığın “Şâyet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır ve sizin bir kısım günahlarınızı düşürür. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁴⁵ âyetinden yola çıkarak, zekâtın gizli verilmesiyle tedavi edilebileceğini ifade etmektedir.

Sadakayı veya zekâtı açıktan vermeyi arzulayanların, verdikleri sadakaların herkes tarafından duyulmasını arzu eden kimseler olduğunu, bunun da amelleri mahveden bâtinî bir hal olduğunu zikreden Gazzâlî, bilinmemek için parayı başkası vasıtasıyla fakire ulaştırmanın daha makbul olabileceğini beyan etmektedir. Gazzâlî, seleften kimilerinin bu konuda aşırı titiz davrandıklarını, bilinme korkusuyla görme engelli fakirleri tercih ettiklerini zikretmektedir. Zekâtın cimriliği ortadan kaldırmanın yanında mal sevgisini köreltmeye vesile olduğunu, açıktan zekâtı vermenin mal sevgisinden daha tehlikeli olan şöhret hastalığına götürdüğünü, bu sebeplerden dolayı açıktan verme yerine gizli vermenin daha iyi olduğunu açıklamaktadır.⁴⁶

Bununla beraber sadakayı veya zekâtı açıktan vermek; “Sadakaları açık olarak verirseniz bu ne güzel”⁴⁷ ve “kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararlı sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler.”⁴⁸ âyetlerinde teşvik edildiği için, bu durumun, “insanları zekâta teşvik etmesi muhtemel olan yerlerde” riya hastalığına düşmemek koşuluyla “müstehap” olduğunu belirtmiştir.⁴⁹

Gazzâlî, zekât veren kimselerin amellerinin boşa gitmemesi için gerek zekâtlarını verirken, gerekse verdikten sonra kaçınmaları gereken manevî halleri beyan ederken üzerinde çokça durduğu bir diğer husus; “Ey iman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle

⁴⁵ Bakara 2/271.

⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 596, 631-640.

⁴⁷ Bakara 2/271.

⁴⁸ Fâtr 35/29.

⁴⁹ Gazzâlî, zekât bahsinin sonunda, zekât ve sadakayı gizli veya aşikâr vermenin çeşitli yönlerini açıkladıktan sonra hangisinin daha doğru olduğunu söylemenin aslında yanlış olacağını, bu konuda kişinin zekât vermede nefsinin haline bakarak karar vermesi gerektiğini, şayet riyaya düşme hususunda endişe taşımıyorsa zekâtını açıktan verebileceğini aksi halde gizli vermesinin daha isabetli olacağını vurgulamaktadır. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 661-640.

boşa çıkarmayın."⁵⁰ âyetinde müminlere Allah Teâlâ'nın yasakladığı "menn" ve "ezâ" terimleridir.

Kendisinden önceki birçok âlim tarafından bu terimlerin farklı anlaşıldığını ifade eden Gazzâlî, "menn" kavramının kalbin sıfat ve hallerinden olduğunu, kalpteki bu hallerden dile ve diğer uzuvlara sirâyet eden bazı hallerin meydana geldiğini belirtmektedir. Bu hallerin azalara en belirgin yansımasının, "fakire ihsan ettiğini zannetme" olarak ortaya çıktığını, bunun tedavisinin ise; fakire ihsan edenin kendisi olmayıp fakirin ondan aldığı sadaka ile onu cehennemden kurtarmaya vesile olduğu için zekât verenin fakiri minnet altına almak değil, ona minnet duyması gerektiğini bilmesiyle, mümkün olacağını açıklamaktadır.⁵¹

Gazzâlî, "ezâ" kavramının da "menn" kavramı gibi ibadeti boşa çıkaran bir vasıf olduğunu, zâhirî manasının insanları ayıplamak, hakaret etmek, surat ekşitmek ve insanları teşhir etmek gibi çeşitli kötü hallerden ibaret olduğunu beyan etmektedir. Ezânın asıl kötülöklere sevk eden manasının kişinin bânında bulunan "servetten ayrılmanın ağır gelmesi" ve "fakirden daha hayırlı olduğu" düşüncesinden kaynaklandığını belirten Gazzâlî, bu düşüncelerin insanları helake sürüklemesini ve ibadetleri iptal etme yönlerini ayrıntılı olarak anlatmaktadır.⁵²

Bunlardan başka, Gazzâlî'ye göre zekât verilen kimseye karşı "menn" ve "ezâ" da bulunmak, verdiği zekâttan bir karşılık beklemek anlamına geldiği için ibadetin zafiyete uğramasına bir sebep teşkil etmektedir. Bu düşünceden yola çıkan sahâbilerin, zekâtlarını verdikleri insanlardan duydukları dua cümlelerini onlara aynen iâde etmelerinin "karşılık alma" tehlikesinden kaçınmak anlayışından ileri geldiğini zikretmektedir.⁵³

Gazzâlî, "yaptığı işi büyük görmek" ten (ucb) kaçınmanın da zekât ve sadaka verenlerin uzak durması gereken bânî bir hal olduğunu vurgulamaktadır. Ucb'dan korunmanın; verdiği malı az görmekle ve kişinin infakın en yüksek mertebesi olan "malın tamamını infaka" güç

⁵⁰ Bakara 2/264.

⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 593-599.

⁵² Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 600.

⁵³ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 601.

yetiremediğinden dolayı kendini suçlu hissetmesiyle mümkün olabileceğini söylemektedir.

Gazzâlî, zekât verenlerde bulunması gerekli olan bâtinî şartların sonuncusu olarak zekâtın en kıymetli, en güzel, en helal ve en sevimli olan mallardan verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. *“Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın. Kendinizin göz yummadan alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri vermeye kalkışmayın ve bilin ki Allah, her bakımdan zengindir, övülmeye layıktır”*.⁵⁴ âyetinden yola çıkarak bu şartın manasını açıklarken; böyle olmayan malları zekât olarak veren kimsenin aslında Allah’ı başkasına tercih etmiş bulunduğunu, böyle yapmakla servetinin iyisini kendine ayırıp kötüsünü Allah’a ayırdığını söylemektedir.⁵⁵

Gazzâlî’nin zekât bahsinde ibadetin temelini oluşturan zâhirî/dışa dönük şartlar gibi bâtinî/kalple ilgili saydığımız şartlara da önem vermesi, onun ibadetleri sadece zâhir/şekil olarak değerlendirmeyip zâhir ve batın olarak bir bütünü ayırmaz parçaları şeklinde görmesinden kaynaklanmaktadır. Gazzâlî’ye göre namazlarda huşû ve kalp huzuru namazın ayrılmaz bir parçası olduğu gibi zekâtta da bu manevî hallerin gözetilmesi zekât ibadetinin hakkıyla edâ edilebilmesi için gereklidir. Fakat namaz bahsinde olduğu gibi fakihlerin sadece zâhire göre fetvâ verip kalbin amellerini dikkate almamalarının kendilerine göre makul sebeplere dayandığını, ancak onların kalbin hallerini dikkate almamalarının, bâtinî yönü itibarıyla eksiklik taşıyan ibadetin Allah (c.c) katında makbul olduğunun bir göstergesi olmadığını ifade etmektedir.⁵⁶

Oruç

Gazzâlî’ye göre hakkında, *“sabrın yarısı”*,⁵⁷ *“yerine getiren için cennette özel bir kapı bulunan”*⁵⁸, *“sahibini, Allah’a kavuştuğu anda sevindiren”* ve bu ibadet *“benim içindir”*⁵⁹ gibi övgülerin bulunduğu orucun, ibadetler içinde özel bir yeri vardır.⁶⁰

⁵⁴ Bakara 2/267.

⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 602-605.

⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 602.

⁵⁷ Tirmizî, *“Dea’vât”*, 3519.

⁵⁸ Müslim, *“Sıyâm”*, 166.

⁵⁹ Müslim, *“Sıyâm”*, 164.

⁶⁰ Bütün ibadetler Allah’a (c.c) raci olduğu halde “oruç benim içindir” demesi, oruca vermiş olduğu değerden kaynaklanmaktadır. “Allah’ın devesi” ve “Allah’ın mescidi” tabirlerinde

Gazzâlî, oruç bahsinin manevî/batınî yönlerini anlatırken bütün oruç tutanları ve tuttıkları oruçları üç grupta değerlendirmektedir. Her oruç tutan kimsenin bu üç gruptan birine dâhil olduğunu zikreden Gazzâlî, insanların büyük çoğunluğunun tuttuğu orucun “avâm orucu” olduğunu, bu orucun sadece yemekten içmekten ve cinsel ilişkiden uzak durmak ile gerçekleştiğini ifade etmektedir. İkinci derecedeki orucun, havasın orucu olduğunu, bu orucun tüm zâhirî şartlarına riâyet etmekle beraber gözünü, kulağını, dilini, elini, ayağını ve diğer uzuvlarını gûnahtan korumak ile tutulabileceğini, böyle oruç tutan kimselerin salih kimseler olduğunu beyan etmektedir. Gazzâlî, üçüncü olarak peygamberler, sıddıklar ve mukarreblerin (hassu’l-havas) tuttuğu orucu değerlendirmektedir. Bu orucun, yukarıdaki iki kısmın şartlarını içine alan bir oruç olduğunu, bunların yanında kişinin kalbini dünya düşüncelerinden sıyrarak Allah’ın dışındaki her şeyden çekmesi, bütün benliği ile Allah’a bağlanması ve hatırına ondan başkasını getirmemesi ile tutulan oruç olduğunu ifade etmektedir.

Yukarıda belirtilen guruplardan hangisine dâhil olursa olsun oruç tutanların ortak olarak gözetmesi gereken zâhirî şartlardan bahseden Gazzâlî, bu zâhirî şartların yanında oruç tutan kimselerde bulunması gereken bâtinî birtakım hususların da dikkate alınması gerektiğini önemle vurgulamaktadır.

Gazzâlî, avâm orucu diye nitelendirdiği orucun bütün zâhiri şartlarını, hükümlerini ve sünnetlerini açıkladıktan sonra havasın (sâlihlerin) orucu diye tarif ettiği orucu anlatmaya başlamıştır. Bu orucun, avâm orucundaki tüm şartları, hükümleri ve sünnetleri içinde bulundurmasının yanında bütün azaları günahlardan koruma özelliği taşıyan bir oruç olduğunu ifade etmektedir. Havas orucunun insana; nefisini şehvetlerden alıkoymak melekler makamına yükselmeyi, dünyada en iyi

olduğu gibi. Bunun da iki sebebi vardır. Birinci sebebi: Savm kelimesinin manasında görüldüğü üzere kendini alıkoymak, geri çekmek gibi görünmeyen bir yönünün bulunmasıdır. İkincisi ise: Orucun Allah düşmanlarını kahretmeye vesile olmasından ötürüdür. Bkz. Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî ez-Zebidî, *İthâfî's-Sadeti'l-Muttakin bi-Serhi İhyâ-i'Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut: y.y. 1994, IV, 193.

mertebe sayılan müttakiler mertebesine varmayı ve Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak gibi pek çok faydalı makam kazandırdığını açıklamaktadır.⁶¹

Havas orucunun bütün azaları gûnahtan korumak ile tutulabileceğini zikreden Gazzâlî, bedende bulunan bazı uzuvlara bu sonuçlara ulaşma noktasında diğer azalardan daha fazla ehemmiyet vermektedir. Oruçlu bir kimsenin, zâhirî şartları yerine getirdikten sonra gûnahtan muhafaza etmesi gereken uzuvların başında göz gelmektedir. Gazzâlî'ye göre oruçlunun kendisini yemekten içmekten ve cinsel ilişkiden uzak tutması gerektiği gibi, orucun sevabını azaltacak, kalbini dünyaya meyl ettirecek, insanlar nazarında ve İslam'a göre değersiz her şeyden de gözünü koruması gerekmektedir.⁶²

Gazzâlî, havasın orucu diye nitelendirdiği oruçta bulunması gereken ikinci şartın dili günahlardan korumak olduğunu söylemektedir. Ona göre oruçlu kişinin dilini yalandan, gıybetten, dedikodudan, koğuculuktan, kötü sözlerden ve İslam'ın tasvip etmediği diğer durumlardan koruması, tuttuğu orucun onu salihler mertebesine yükseltmesi için önemli bir şarttır. Gazzâlî, bu görüşünü Hz. Peygamber (s.a.s) efendimizin; *"Oruç bir kalkandır. Sizden biriniz oruçlu olduğu vakit cahillik edip kötü söz söylemesin. Şâyet birisi kendisiyle itişmeye veya kendisine karşı kötü konuşmaya kalkışırsa; ben oruçluyum, diye mukabelede bulunsun"*.⁶³ hadisi şerifini zikrederek anlatmaya çalışmaktadır.⁶⁴

Gazzâlî, oruçlu bir kimsenin günahlardan özellikle koruması gerektiği uzuvlardan birinin de kulakları olduğunu ifade etmekte, prensip olarak konuşulması yasak olan her şeyin dinlenmesinin de yasak olduğunu ifade ederek kulaklarını bu gibi menhiyattan muhafaza etmesinin oruçlu bir kimse için gerekli olduğuna dikkat çekmektedir.

Gazzâlî, oruç tutan kişinin zâhirî birtakım şartları yerine getirmekle beraber göz, dil ve kulaklardan başka bazı uzuvlarını da günaha karşı korumakla yükümlü olduğunu zikrederken vurgu yaptığı diğer bir husus el, ayak ve diğer uzuvların günaha karşı korunması olduğunu ifade etmektedir. O, kişinin uzuvlarını fenalıktan koruması gerektiği gibi iftar edeceği vakit midesini haram lokmadan ve şüpheli şeylerden de koruması gerektiğini söylemektedir. Bu hassasiyeti gözetmeden oruç tutanların ev yapmak maksadıyla bir şehri telef eden kimselerin veya zararı dokunur

⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 659, 666.

⁶² Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 660.

⁶³ Müslim, "Sıyâm", 163.

⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 661.

endişesi ile ilaç içmekten kaçınıp az miktarda zehir içenin durumuna benzediğini zikretmektedir. “Nice oruç tutanlar vardır ki tuttıkları oruçtan, açlık ve susuzluktan başka kazançları yoktur”⁶⁵ hadisi şerifinden haram ile oruçlarını açanların, dedikodu edenlerin ve azalarını günahtan korunmayanların kast edildiğini dolayısıyla oruç tutanların bütün uzuvlarını günahtan korumaları gerektiğini açıklamaktadır.⁶⁶

Gazzâlî, orucun asıl gayesinin, kötülüğe insanı teşvik eden nefsin önüne engel çekmek, şeytanın yollarını zayıflatmak ve takvaya ulaşmak olduğunu belirtmektedir. Bu hedeflere ulaşmanın az yemek ve az uyumakla mümkün olabileceğini zikreden Gazzâlî, iftar vakti gelince senenin her zamanında olduğu gibi yemek yenmesi ve uyku uyuması gerektiğini, iki öğünlük yemeği bir öğünde yemenin yanlış olduğunu belirtmektedir. Bir taraftan nefsi beslerken bir taraftan şeytanı kahretmenin nasıl mümkün olacağını sorgulamaktadır. O, midesini çokça dolduran kimsenin orucun kazanımlarından mahrum olacağını bunun yanında sadece mideyi boş bırakmanın da yeterli olmayıp ahiret yolcusunun, tuttuğu oruç ile himmetini Allah’ın dışındaki her şeyden alıkoyması gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁷

Gazzâlî, havas orucunun son şartının ise sadece gözü, dili, kulağı ve bütün bedeni günahlardan korumayı başaran kimseler için olmayıp bütün ibadet edenler için olduğunu, zikredilen şartlara uygun oruç tutulmuş olsa bile tuttuğu orucun ardından korku ve ümit arasında olunması gerektiğini açıklamaktadır. O, korkunun; “ibadetim acaba Allah tarafından kabul edildi mi” endişesinden, ümidin ise “ibadetin tüm şartlarına riâyet ettim o halde kabul olmalı” şeklindeki düşüncelerden kaynaklanması gerektiğini zikretmektedir.

Gazzâlî, hâssü’l-havâs orucunu tutan kimselerin kalplerinden dünyayı tamamen çıkarmaları gerektiğini ancak ahirete yönelik bir düşünce içinde iken dünyayla ilgili düşüncelerin kalplerinden geçmesinin oruçlarına zarar vermeyeceğini ifade etmektedir. O, bu düşüncesini ifade ederken iftarı ne ile edeceğini düşünen kimsenin Allaha olan güveninde azalma

⁶⁵ Ahmet b. Hanbel, Müsned, 2, 373.

⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 663-664.

⁶⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 664-665.

olmasından dolayı ve kendisi için yapılan rızık taksiminden endişe duymasından ötürü günahkâr olacağını hâssü'l-havâs orucu tutanların bu gibi düşüncelerden kaçınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Gazzâlî, hâssü'l-havâs orucunu uzunca anlatmaya gerek olmadığını, bu makamda oruç tutanların amelleri ile bu makamlara geldiklerini, herkesin bu makama Allah Teâlâ'ya yönelerek ve dünyanın geçici lezzetlerinden uzaklaşarak ulaşmaya çalışması gerektiğini beyan etmektedir.⁶⁸

Gazzâlî, orucu zikrettiğimiz gruplara ayırmasının ve orucun zâhirî şartlarının yanında bâtinî şartlarının da olduğunu söylemesinin ilmî olmaktan uzak olmadığını, bilakis orucun bâtinî şartlarının delillerinin, zâhirî şartlarının delillerinden daha çok ve kuvvetli olduğunu, bundan dolayı orucu oruç yapan asıl şeylerin batın ile ilgili şartlar olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁹

Gazzâlî, orucu yukarıda anlatılan bâtinî şartlara riâyet etmeksizin tutan kimsenin durumunu; abdest alırken bir azasını üç kere kuru kuruya mesh eden kimsenin durumuna benzetmektedir. Nasıl ki bu kişinin aldığı abdest ile yaptığı ibadetler, zâhiren üç kere ovalama faziletine uymuş olsa bile abdestte asıl önemli olan suyu kullanmadığından ötürü kabul edilmiyorsa, aynı şekilde yemek içmek ve cinsel ilişkiden kendini alıkoyup, orucun asıl gayesi olan fenalıklardan kaçınmayan kimsenin de tuttuğu orucun kabul edilmeme riski ile karşı karşıya olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında orucu, zâhirî şartlarına riâyet ederek ve kendisini fenalıklardan koruyarak tutan kimsenin durumunun, abdesti su ile beraber bütün adap ve hükümlerine riâyet ederek alan kimsenin durumuna benzediğini ifade etmektedir. Böylece, oruç tutanların sadece zâhirî şartlarla yetinmemeleri gerektiğini bâtinî şartları da dikkate alarak oruçlarını tutmalarının orucun ruhuna ve faziletine daha uygun olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁰

Gazzâlî, fıkıh âlimlerinin yeme içme ve cinsi münasebetten kendini alıkoyanlara “oruçlarınız sahihtir” hükmünü vermelerinin muhatap oldukları insanları göz önünde tutarak verilen hüküm olduğunu, yoksa batınî şartların delillerinin zâhirî şartların delillerinden daha zayıf olduğu

⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 659.

⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 668.

⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 665-668; Zebîdî, *İthâfî's-Sadeti'l-Muttakin bi-Şerhi İhyâ-i 'Ulûmi'd-Dîn*, IV, 252-253.

için böyle fetva vermediklerini beyan etmektedir. Böyle yapmalarının kendilerince haklı sebeplere dayandığını belirten Gazzâlî, onların muhatap oldukları kitlenin dünyaya yönelen ve kendilerine batınî birçok hükmün ağır geldiği kimseler olduğunu ifade etmektedir.⁷¹

Hac

Gazzâlî, İslam'ın rükünlerinden biri olması yönünden haccın önemini ifade ederken A'raf suresinin 16. âyetinde, "*Şeytan dedi ki: (öyle ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım.*" zikredilen sırat-ı müstâkîm'in hac yolu olduğunu açıklamaktadır. Bu âyetten yola çıkarak, ibadetler arasında beden ve mal ile eda edilen hac ibadetinin önemini vurgulayan Gazzâlî, şartlarına ve âdâplarına uygun olarak bu ibadeti yapan kimselerin, Hz. Peygamber'in (s.a.s) "*Her kim hac eder, kötü söz söylemez ve istikametten ayrılmazsa, annesinden doğduğu gün gibi bütün günahlarından sıyrılır*".⁷² müjdesine ulaşabileceklerini beyan etmektedir.⁷³

Gazzâlî, haccın rükünlerinin niyet ve telbiye ile ihrama girmek, Arafat'ta vakfeden sonra ziyaret tavâfı yapmak, Safa ile Merve arasında sa'y etmek, Arafat'ta arefe günü güneşin zevalinden sonra vakfe yapmak ve tıraş olmak üzere beş tane olduğunu ifade etmektedir.

Gazzâlî, haccın rükünlerinin zâhirî ve bâtinî yönlerinin bulunduğu vurgu yaparak sadece zâhirî yönlerine dikkat edilip bâtinî yönlerine dikkat edilmeden yapılan haccın fazilet yönünden eksik olacağını belirtmiştir. Ayrıca diğer ibadetlerin aksine hacda yapılan sa'y, şeytan taşlama ve tavâf gibi ibadetlerin manalarının ve hikmetlerinin tam olarak bilinemeyeceğini ve bu ibadetlerin tam bir teslimiyetle yapılmasıyla kulluk bilincinin gelişeceğini söyleyen Gazzâlî, bu ibadetler esnasında bâtinî yönleri düşünülmeden yapılan e'âlin kulluktan sapmak veya gaflet hali olduğunu ifade etmektedir.

⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 665-666; Zebîdî, *İthâfü's-Sadeti'l-Muttakîn bi-Şerhi İhyâ-i 'Ulûmi'd-Dîn*, IV, 250.

⁷² Buhârî, "Hac", 4.

⁷³ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 682.

Gazzâlî, hac ibadetine başlamadan önce kişide bulunması gereken zâhirî şartların ve edeplerin yanında, kişinin zihninde de (iç dünyasında) bazı duygu ve düşüncelerin bulunması gerektiği görüşündedir. O, hac yapmaya niyetli olan kişilerin ilk olarak yapmaları gereken şeyin haccın manasını anlamak olduğunu bu manayı kavradıktan sonra hac fiillerine başlamanın doğru bir hareket tarzı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre hac Allah'a (c.c) ulaşmak, dünyalık şöhretlerden uzaklaşmak, zevklerden kendini alıkoymak, zaruret miktarı ile yetinerek dünyanın süslerinden olabildiğince uzak kalmak için yapılan bir ibadettir. Gazzâlî, haccı bir nevi ruhbanîyet olarak vasıflandırarak haccı eda eden kimselerin kulluk noktasında daha ileri seviyede olacaklarını ifade etmiştir.⁷⁴

İkinci aşama olarak hac yapacak olan kişinin hac yapmaya istekli olması gerektiğini beyan eden Gazzâlî, Kâbe'yi ziyaret isteğinin Kâbe'nin Allah'ın evi olduğu bilincinden kaynaklanması gerektiğini ifade etmektedir. Burayı ziyaret eden kişinin Allah'ı (c.c) ziyareti kast etmiş olduğunu, bu fânî âlemde onu göremese de baki olan âlemde göreceğini düşünerek kendini buna hazırlaması gerektiğini belirtmektedir.

Gazzâlî, hacca karar veren kimsenin Kâbe'yi ziyarete yönelmekle dünyalık arzu ve isteklerinden uzaklaşmayı kast ettiğini böylece önemli bir işe kalkıştığını kalben düşünmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu denli büyük işleri arzulayanların her an zorluklarla imtihan edilmelerinin normal olduğunu bilmeleri ve sabırlı olmaya baştan kalplerini ikna etmeleri gerekliliğine dikkat çekmektedir.⁷⁵

Gazzâlî, hac yolculuğu esnasında yapılması gerekli birtakım vazifeleri, edepleri ve bâtını ilgilendiren halleri açıkladığı gibi hac rükünlerinin her birini zâhirî şartları ve yapılaş şekilleri itibarıyla; ibadetin edası sırasında bulunması gereken edepler yönünden ve ibadetleri yerine getirirken kişide bulunması gereken bâtunî birtakım hallerin olup olmaması yönünden de ayrıca ele almaktadır.

Gazzâlî, zâhirî şartlara ve edeplere riâyet ederek niyet ve telbiye ile ihrama giren kimsenin, manevî (bâtunî) olarak yaptığı fiilin Allah'ın (c.c) davetine icabet edip emrine boyun eğmek manasında olduğunu bilmesi ve bu icabetin kabulü için kalben ve bedenen ona karşı sorumluluk bilinci içinde hareket etmesi gerektiğini ifade etmektedir. O, haccının “لبيك اللهم لبيك”

⁷⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 756-758.

⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 759.

(emrine âmâdeyim buyur Allah'ım buyur) derken rabbine olan ilticasının kabul görmesi hususunda ümit ve reca arasında bulunması gerektiğini vurgulamaktadır. Gazzâlî, hacıların mîkat yerlerinde ihrama girmek suretiyle davete uyma ve rabbine boyun eğme hallerini, mahşer gününde insanların said ve şaki olarak Allah'ın (c.c) huzurunda toplanma haline benzetmektedir. Ona göre nasıl ki mahşer yerine toplanan her fert said olamıyorsa, hacca gidip hacın fiillerini yerine getiren herkesin de hacı makbul olamamaktadır. İhram hakkındaki bu düşüncelerinden yola çıkan Gazzâlî'ye göre hacıların ihramlı iken zihinlerinde, ihrama girerek verdikleri manevî sözleri ve ihram neticesinde meydana gelecek olan haclarının makbul olup olmama endişesini taşımaları gereklidir.⁷⁶

Gazzâlî, namaz gibi ibadet olarak gördüğü tavâfın içerdiği bâtinî yönlerinden söz ederken, tavâfa başlamadan önce Kâbe'yi görür görmez hacının kalbinden; *"Rabbim beytini bu dünyada görmeyi nasip ettiğin gibi ahirette de cemâlini görmeyi bana nasip eyle"* diye dua etmesi ve Kâbe'yi müşâhade süresince ahiret yurdunda kazanacağı nimetleri düşünmesi gerektiğini söylemektedir. Kâbe'nin, görülmeyen melekût âleminin bu dünyada görülen timsali olduğunu ifade eden Gazzâlî'ye göre, melekût âleminin sırlarına vakıf olmanın ve Kâbe'nin hizasında bulunan Beyt-i Mamûr etrafındaki melekler gibi tavâf yapmanın yolu bu dünyadaki Kâbe'nin etrafında hakkıyla tavâf yapmaktan geçmektedir.⁷⁷

Gazzâlî, tavâfta da namazda olduğu gibi ta'zim, havf, reca ve muhabbet gibi hallerin hacıların tarafından hatırlanması gerektiğini ve tavâfı bu düşünceler içinde yapmaları gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre her ne kadar hacıların zâhiren Kâbe'nin etrafında dönmeleri emredilmiş ise de asıl maksut olan, hac edenlerin etrafında döndüğü beytin rabbini hatırlayarak kalplerinin, huzur-u ilahideki tavâflarıdır. O, tavâf esnasında Hacerül Esved'in selamlanmasının Allah'a (c.c) kulluk ve ibadet etmek üzere söz vermek olduğunu bu sözünü ömrünün sonuna kadar tutmayı selamlama anında hacının aklından geçirmesi gerektiğini de tavâfın bâtinî şartları arasında zikretmektedir.⁷⁸

⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 762-763.

⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 763-764.

⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 764.

Gazzâlî, Safa ile Merve tepeleri arasında sa'y etmeyi, bir melikin huzurunda hacetini beyan ettikten sonra dileğinin yerine gelip gelmediğini bilemediği için sarayın etrafında dönüp dolaşan kimsenin haline benzetmektedir. Nasıl ki bu kişi dileğinin yerine getirilmesi için sultanın gözünün önünde durmadan dolaşmayı ihtiyacının giderilmesi için ve sultanın gözüne tekrar görünmek için bir vesile yapıyorsa; sa'y eden de acaba Allah (c.c) beni affetti mi, bu sefer beni bağışlar mı gibi düşünceler içerisinde sa'y'ını af edilmesi için bir sebep kılmaya çalışmalıdır. Ayrıca hac yapana Safa ile Merve tepeleri arasında sa'y etmek sevap ve günahın tartıldığı mîzanı hatırlatmalıdır. Ahiret âleminde amellerin tartılması sırasında nasıl ki insan bir sevap kefesine bir günah kefesine bakıyorsa; sa'y eden kişi de burada mı yoksa orada mı günahım affedilecek düşüncesi içerisinde Safa ile Merve tepeleri arasında sa'y etmesi gerekmektedir.⁷⁹

Gazzâlî, Arafat'ı; çeşitli yerlerden gelen manevî yönleri kuvvetli insanların, Allah'a (c.c) ibadet etmek ve dua etmek gayesi ile bir araya geldikleri yer olmasından ve bir araya gelmenin neticesinde rahmetin inmesine vesile olan yer olmasından dolayı "hacın sırrı" diye nitelendirmektedir. Gazzâlî'ye göre vakfe ibadeti, dua ve istiğfarın makbul olduğu yerlerin başında gelmekte, kişinin orada yapacağı duaların kabul olup olmaması hususunda kalbinde hiçbir endişe taşımaması gerekmektedir. Çünkü ona göre, Arafat'a çıktığı halde duasının kabul, istiğfarının mağfiretle karşılık bulmadığını zanneden kimse büyük günahkârdır. Böylece Arafat'ta vakfe ettiği esnada kendisi, ailesi ve bütün Müslümanlar için çokça dua edilmesinin vakfenin ruhuna en uygun ibadet olduğunu ifade eden Gazzâlî, orada hacıların insanların renklerindeki, dillerindeki, ırklarındaki ayrılıkları müşahede ederek ahiret yurdunu hatırlamaları gerektiğini beyan etmektedir. O, Arafat'ta vakfe eden insanların kendi imamaları etrafında toplandığı gibi ahiret hayatında da peygamberlerin etrafında toplanacağına işaret ederek hacının vakfeden alacağı diğer bir manevî halin de etrafında toplanılacak ve kendisinden şefaahat istenecek kimselere olan ihtiyacın farkına vararak ahiret yurdunun sıkıntılı ve dehşetli hallerini hatırlamak olduğu görüşündedir.⁸⁰

Gazzâlî, Mina'da cemre taşlarını atacak olan hacıların, taş atmanın anlattığımız zâhirî hükümlerine dikkat etmeleri gerektiği gibi bu ibadetin bâtinî hükümlerine de dikkat etmelerinin gerekli olduğunu zikretmektedir.

⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 765.

⁸⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 765.

Ona göre taşları atarken, yapılan ibadeti mantıki olarak değerlendirmeyip; “sadece Allah (c.c) emrettiği için bu ibadeti yerine getiriyorum çünkü ben ona asi olmayan bir kulum” düşüncesinde olmasının bu ibadetten kast edilen mana olduğunu açıklamaktadır. Kişi, “şeytanı görmediğim halde burayı taşlamamın ne anlamı var” veya “bu yaptığımdan şeytana bir zarar vermem söz konusu değil” gibi düşünceler içerisinde olursa; bu düşüncelerinin taşlama ibadetinden kastedilen kulluk bilincine ters düşeceğini beyan etmektedir. Çünkü o, şeytanın burnunu sürme ve belini kırma yolunun, hikmetini anlamasak bile sadece Allah’ın (c.c) emri olduğu için emrettiklerini sorgulamadan yerine getirmekten geçtiğini izah etmektedir.⁸¹

Gazzâlî, haccı kıran ve haccı temettü yapanların kurban kesmekle mükellef olduklarını beyan etmektedir.⁸² Kurban olarak kesilecek hayvanları fazilet sırasına göre deve, sığır ve koyun şeklinde zikreden Gazzâlî, kurban olarak kesilecek hayvanların her türlü kusurdan arî olmaları gerektiğini⁸³ açıklamaktadır.⁸⁴ O, kurban pazarlığı yapan hacının kalbinde zarar endişesi taşımaması gerektiğini, kurban kesmenin maddi beklentilerin ötesinde emre uymak ve Allah’a (c.c) yaklaşmak manasında olduğunu, kestiği hayvanın her cüzüne karşılık kendisinin bir uzvunun cehennemden âzâd olma isteğini kalbinden geçirmesi gerektiğini belirtmektedir.⁸⁵

Gazzâlî, hac yapacakların zâhiri şartlar ve batını şartlara riâyet ederek hac yapmaları gerektiğini, şeriatın sadece zâhir tarafını alıp bâtın tarafını ihmal etmenin yanlış olacağını, sadece niyeti Allah rızası ve amelleri de şeriatın zâhirine uygun olanların haclarının makbul olacağını belirtmektedir. Ona göre makbul bir hacın göstergesi; hac yapıldıktan sonra kişinin Allah’ın (c.c) emri doğrultusunda yaşamaya devam etmesidir. Aksi durumda olan birinin yaptığı hacın makbullüğünden bahsetmesinin, kendisini kandırması ve şeytanın aldatmacası olduğunu; bu kişiye hac

⁸¹ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 766.

⁸² Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 702-703.

⁸³ Şahin, Hasan, “İslam Hukuk Literatüründe Eşyâyı Nefise ve Eşyâyı Hasise Kavramları ve Fer’i Meselelerdeki Görünümleri”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Samsun: 2016, Sayı, 2, 64.

⁸⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 732-733.

⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 766.

yolculuğundan yorgunluk ve zahmet dışında bir şey kalmayacağını ifade ederek açıklamaktadır.⁸⁶

Sonuç

Tasavvuf şeriati uzlaştırmaya çalışan âlim olarak bilinen Gazzâlî, “tasavvuf şeriata muhaliftir” görüşünü yazmış olduğu “*İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*” adlı eserde eleştirmekte ve her iki ilmin kendine has tarafları olsa da birbirinden farklı olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Onun ibadetlere getirdiği farklı bakış açısı bu çabanın bir neticesi olarak gözükmektedir. O, fiillerin zâhir ve bâtın taraflarının islamın başlangıcından itibaren var olduğunu beyan edip, ibadetler ve diğer muamelelerle ilgili örnekler göstererek sadece şekil içerikli, içtenlikten/maneviyattan yoksun muamelelerin kişiyi asıl gaye olan ahiretteki nimetlerden mahrum edeceğini beyan etmektedir.

Gazzâlî, zâhir-bâtın birlikteliğini yoğun bir şekilde ibadetler bağlamında ele almaktadır. O, namaz esnasında bulunması gereken, olmadığı takdirde namazın sahih olmayacağını ifade ettiği zikir-kıraât, kıyam, rükû, secde ve ku’ud gibi rükünlerin yapılış şekillerine nispetle içerdiği anlamlar üzerinde de durulması gerektiğini ve bu fiillerin içerdiği anlamlardan tamamen habersiz olarak kılınan namazın batıl olabileceği görüşünü dile getirmektedir.

Gazzâlî, zekât vermenin zâhirî şartları olduğu gibi; bâtınî âdâb ve şartlarının da olduğunu, bu şartların olmaması veya eksik olmasının ibadetin zâhirî şartlarındaki eksiklik gibi ibadeti ifsada kadar götüreceğini beyan etmektedir. Zekât veren kişide bulunması gerekli olan bu şartlardan başka, zekâtı gizli vermek, menn ve ezâdan kaçınmak, ucb halinden uzak durmak ve verdiği zekâtı en sevdiği maldan vermek gibi bâtını ilgilendiren şartlara da riâyet etmenin gerekli olduğunu ifade etmektedir.

Gazzâlî, oruç bahsinin manevî/batınî yönlerini anlatırken oruç tutanları ve tuttıkları oruçları avam, havas ve hâssü’l-havâs diye üç gurupta değerlendirmektedir. Her oruç tutan kimsenin bu üç guruptan birine dâhil olduğunu zikreden Gazzâlî, oruç tutanların niyet, yeme içme, cinsel münasebetten kaçınma ve hariçten vucuda bir şey girmemesi hususunda ortak olduklarını ifade etmektedir.

⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, I, 768.

Sıddık ve mukarreblerin dışında kalan insanların havas orucu tutması gerektiğini beyan eden Gazzâlî, bu oruca talip olan kişilerin dilini, kulağını, el ve ayaklarını ve bütün uzuvlarını günahattan korumaları gerektiğini açıklamaktadır. Böylece oruç tutan kişiye bir bâtinî görev daha düşmektedir ki o da tuttuğu orucun makbul olup olmadığı hususunda korku ve ümit arasında olmasıdır.

Gazzâlî, hac menâsikından olan ihram, tavaf, sa'y, vakfe, müzdelife, kurban ve tıraş gibi zâhiri hükümlerin her birisini açıklarken bâtin vurgusu yapmakta ve haccın teabbudiliğine dikkat çekerek hac yapacak olanları haccın manasını anlamaya, hac için istekli ve sabırlı olmaya çağırılmaktadır.

Kaynakça

- Afîfî, Ebu'l-Alâ; *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*, Ekrem Demirli, (çev. Abdullah Kartal), İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Ak, Ayhan; *İslâm Hukuk Felsefesi (Köken ve Uyum Odaklı Analiz)*, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2014.
- Bayraktar, Mehmet vd.; *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazzâlî*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları İlmi Eserler-143, 2013.
- Çağrıncı, Mustafa; "Gazzâlî", *DİA*, İstanbul: XIII, 489-505.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed; *el-Munkızu Mine'd Delâl ve Tercümesi*, (çev. Salih Uçan), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.
- Gazzâlî, Hâmid Muhammed b. Muhammed; *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, (çev. Ahmed Serdaroğlu), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- İlhan, Avni; "Bâtınîyye", *DİA*, V, 190-194.
- Karagöz, İsmail vd; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010,
- Karagöz, İsmail; "İnsanı Niteleyen Kur'an'ın Üç Kavramı; Huşû, Hudû ve İhbât," *Diyanet İlmi Dergisi*, 2007, (Ekim, Kasım, Aralık) c. XXXIII, Sayı, 4, 133-144.

- Köksal, İsmail; “Tasavvuf”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, 1999, 83-104.
- Kurtuluş, Rıza; “Tûs”, *DİA*, XXXXI, 431-432.
- Kurtuluş, Rıza; “Cürcân”, *DİA*, VIII, 131-132.
- Nedvî, Abdul- Bârî; *Kur’an ve Sünnet Işığında Tasavvuf ve Hayat*, (çev. Mustafa Ateş), İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1996.
- Özaydın, Abdulkerim; “Nizâmülmülk”, *DİA*, XXXIII, 194-196.
- Özel, Ahmet; *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Seyyid, Mehmed; *Usûl-i Fıkıh Medhal*, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Şahin, Hasan; İslam Hukuk Literatüründe Eşyâyı Nefise ve Eşyâyı Hasîse Kavramları ve Fer’i Meselelerdeki Görünümleri, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2016, Sayı, II, 56-70.
- Yılmaz, Kamil; *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2012.
- Yılmaz, Kamil; *Tasavvuf Mes’eleleri*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1997.
- Zebîdî, Ebül-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî; *İthâfû’s-Sadeti’l-Muttakîn bi-Şerhi İhyâi’Ulûmi’d-Dîn*, Lübnan: y.y., 1994.